

Ekonomiska kommentarer

Tiderna förändras och så också betalningsvanorna

Frida Erlandsson och Gabriela Guibourg

Författarna är verksamma vid Riksbankens avdelning för betalningar.¹

I Sverige pågår nu en livlig debatt om den snabba minskningen av kontantanvändningen, en förändring som även har lett till en del internationell uppmärksamhet. Utvecklingen har även uppmärksammats av politikerna som har gett den pågående parlamentariska utredningen om Riksbankens mandat i uppdrag att utreda frågans allvar och det eventuella behovet av åtgärder.² Tunga röster i debatten menar att utvecklingen påskyndas av bankerna som väljer att alltmer begränsa utbudet av kontanttjänster. Stämmer den bilden? Är det utbudssidan som driver utvecklingen eller anpassar sig utbudet av tjänsterna till en minskande efterfrågan? Vad är hönan och ägget? Baserat på tillgänglig statistik tycks efterfrågan vara den starkaste drivkraften bakom den minskande kontantanvändningen. Den ökade digitaliseringen är i grunden en positiv utveckling, men det är viktigt att de grupper som har svårt att använda den nya tekniken får det stöd och den hjälp som de behöver.

Pengar är en social överenskommelse som kan förändras över tiden

Pengarna utgör grunden för alla ekonomiska transaktioner. Ändå hamnar man lätt i svårigheter när man börjar fundera över vad pengar egentligen är. Lite förenklat kan man säga att pengar är vad vi alla kommer överens om att pengar ska vara. Det är inget annat än en social konvention. Men för att överenskommelsen ska fungera måste det som definieras som pengar fylla tre viktiga funktioner: För det första ska alla priser på varor och tjänster uttryckas i den *enhet* som vi definierar som pengar. På så vis kan vi enkelt jämföra vad olika saker och ting kostar. För det andra ska det som vi valt som pengar fungera som *värdebevarare*, det vill säga pengarnas värde ska vara stabilt över tid. Detta är en viktig funktion eftersom det gör det möjligt för oss att spara pengar och konsumera vid ett senare tillfälle. För det tredje behöver pengar fungera som *betalningsmedel*, vilket betyder att alla som vi vill göra transaktioner med accepterar pengarna som betalning. Det kan betyda att definitionen av pengar gäller en viss region, ett land eller ett område som omfattar flera länder.

Vad som definierats som pengar har förändrats i takt med den teknologiska utvecklingen. De som producerat och levererat betalningstjänster har ständigt anpassat utbudet till innovationer och ny teknik. På efterfrågesidan har det också funnits faktorer som påverkat utvecklingen av betalningstjänster – ekonomisk

I denna ekonomiska kommentar analyserar vi förändringarna i utbudet av och efterfrågan på kontanter. Det är naturligtvis svårt att tydligt särskilja olika drivkrafter, men med hjälp av data kan vi få en bättre bild av vad som driver utvecklingen. En försiktig slutsats är att en lägre efterfrågan ser ut att vara den starkaste drivkraften. Vi argumenterar också för att det vi ser är ett naturligt resultat av den tekniska utvecklingen – digitaliseringen – som påverkar hela samhället, inte bara betalningsvanorna. Teknologiska språng medför ofta förändringar i vårt sätt att göra transaktioner med varandra och därmed även i betalningsformerna. Denna utveckling är i grunden av godo. Däremot finns det grupper som drabbas negativt av den snabba utvecklingen och för vilka rimliga lösningar bör finnas.

¹ Författarna vill tacka Hanna Armelius, Carl Andreas Claussen, Björn Segendorf, Peter Sellin, Marianne Sterner, Daniel Wallemo och Martin W Johansson för värdefulla kommentarer.

² Kommittén ska enligt kommittédirektiven analysera och bedöma samt föreslå de författningsändringar som den anser nödvändiga avseende Riksbankens ansvar för kontanthantering, kontantförsörjningen, kontanttillgången och beredskapen i betalningssystemet. <http://www.regeringen.se/rattsdokument/kommittedirektiv/2016/12/dir.-2016114/>

tillväxt, ökad handel inom allt större områden, nya konsumtionsmönster och ändrade preferenser när det gäller vad som fungerar bäst som betalningsmedel.

Innan pengar fanns ägnade vi oss åt byteshandel, vilket medförde att försäljningen av en vara eller tjänst mot en annan var tvungen att ske samtidigt.³ Det krävde att den som ville ha något i utbyte för något annat var tvungen att hitta en person som hade detta och som samtidigt ville ha det som erbjöds som utbyte. Vad som behövdes var alltså det som ekonomer kallar för "coincidence of wants", något som inte är lätt att få till. På så sätt begränsade byteshandeln handels- och konsumtionsmöjligheterna avsevärt och därmed även den ekonomiska tillväxten.

För att förenkla handel och konsumtion har vi genom historien använt olika föremål som pengar: snäckor, guldföremål, metallmynt, för att nämna några, och när trycktekniken utvecklades även pappersbitar eller sedlar. Under de senaste 60-80 åren har våra medel på bankkonton i allt högre grad börjat användas för betalningar, det vill säga som pengar. I början använde vi checkar, växlar eller pappersgiro för att överföra våra kontobaserade pengar men den tekniska utvecklingen bidrog till att pengarna blev digitala.

De teknologiska sprången på betalningsmarknaden är i grunden av godo eftersom de medför att produktionen, distributionen och användandet av pengar kräver allt mindre resurser och gör det enklare för oss att handla med varandra. De resurser som frigörs kan istället ägnas åt annan ekonomisk aktivitet.

Digitaliseringen medför att kontanterna minskar i betydelse

Sverige, i likhet med övriga nordiska länder, ligger idag i framkanten av den digitala utvecklingen.⁴ Omvandlingen gäller många delar av samhället och omfattar även betalningar. Ur det perspektivet är det kanske inte konstigt att Sverige också ligger i framkant när det gäller att utnyttja innovationer på betalningsmarknaden. Men denna utveckling innebär samtidigt att användningen av kontanter minskar snabbt. Som nämndes ovan innebär detta att betalningsmarknaden blir allt effektivare och det är i grunden positivt. Ändå pågår en livlig politisk debatt om kontantanvändningen.

En röd tråd i debatten verkar vara att det är tillgången till kontanter som minskar för snabbt, det vill säga att utbudet av kontanter är otillräckligt. Man menar att bankerna minskar allmänhetens möjligheter att ta ut kontanter och därför används dessa i allt mindre utsträckning.⁵ Men minskar bankerna möjligheterna att ta ut kontanter därför att de vill det eller kan det vara så att bankerna minskar utbudet som en följd av att efterfrågan på kontanttjänster minskar alltmer? Vad är hönan och ägget i det här fallet?

I själva verket är det ofta svårt att avgöra om det är utbudet eller efterfrågan som driver förändringen. Det är ofta båda i samverkan. Dock finns det indikationer på att utvecklingen i hög grad har varit efterfrågedriven. Dessa indikationer finns bland annat i den betalningsstatistik som Riksbanken samlar in. Statistiken omfattar såväl data om betalningsflöden med olika typer av betalningsmedel som intervjustvar från allmänheten om hur de själva väljer att betala.⁶

Med detta sagt finns det vissa argument i debatten som är viktiga att ta hänsyn till oavsett frågan om vad som är orsak och verkan. En sådan är att digitaliseringen gör det svårt för vissa grupper i samhället att sköta sina betalningar. Alla i Sverige ska kunna genomföra betalningar och vid behov bör staten och marknaden sätta in stödåtgärder för att hjälpa de människor

³ Pengar uppstod för flera tusen år sedan och det råder viss osäkerhet kring hur vanligt förekommande byteshandel var i tidiga primitiva ekonomier. Se Humphrey (1985) för en fördjupad diskussion.

⁴ Se t.ex. EU:s index för digital ekonomi och digitalt samhälle (DESI). 2017 låg Sverige på tredje plats efter Danmark och Finland.

⁵ Se t.ex. Svenska Dagbladet 2015-02-18 <https://www.svd.se/forre-rikspolischefen-startar-kontantuppror> eller Dagens Nyheter 2017-08-27 <https://www.dn.se/arkiv/ekonomi/kontanter-kan-bli-valfraga-nar-missnojet-vaxer/>

⁶ Data hämtad från BIS Red Book, ECB Blue Book och Sveriges riksbank (2018).

som möter svårigheter. Problemet är dock större än hur dessa människor ska kunna hantera sina betalningar. Det handlar snarare om hur de ska kunna hantera alla typer av vardagliga ärenden i en allt mer digital värld.

Hur allvarliga är problemen med tillgången till kontanter?

Tillgången till kontanttjänster över disk på bankkontor har minskat markant under de senaste åren. Mellan år 2011 och år 2017 har antalet bankkontor med traditionell kassa mer än halverats.⁷ Den här utvecklingen skapar problem för den andel av befolkningen som har haft som vana att hantera alla sina banktjänster, inklusive uttag och insättning av kontanter på bankkontor.⁸ Det är dock rimligt att anta att majoriteten av befolkningen tar ut kontanter i de uttagsautomater som varit brett tillgängliga i Sverige sedan slutet av 1960-talet.

Hur har då tillgången till uttagsautomater förändrats över tid? År 2016 fanns det lika många automater som 2006, drygt 2800 inom landet. Det har förekommit variationer från år till år, antalet ökade till exempel med 15 procent mellan 2008 och 2009 och minskade med 15 procent mellan 2015 och 2016, men antalet har varit i stort sett oförändrat under en längre period.⁹

Att tillgången till uttagsautomater har varit någorlunda stabil behöver däremot inte betyda att antalet är väl dimensionerat i förhållande till allmänhetens behov. Det finns inga data som visar hur allmänhetens behov av uttag har utvecklats under perioden. Däremot har vi data som visar att antalet uttag per år mer än halverats under samma period. Återigen kan man ställa sig frågan om det är utbudet eller efterfrågan som driver utvecklingen? Har uttagen minskat därför att behovet av kontanter minskat eller beror minskningen på att tillgången till automater är otillräcklig? Om det senare vore fallet borde det innebära att allmänheten i stället tar ut större belopp per automatuttag eller via kassan i butik för att kompensera för att de gör färre uttag. Så är det dock inte. Tvärtom visar statistiken att det genomsnittliga uttaget minskade med 56 procent under perioden. I Riksbankens senaste intervjuundersökning 2018 uppger nästan 70 procent av de svarande att kontantuttag via bank och i handeln motsvarar deras behov.¹⁰ Vidare visar Riksbankens undersökning om svenskarnas betalningsvanor att även uttag av kontanter i kassa i butik minskar. Av de svarande 2018 uppger 65 procent att de aldrig tar ut kontanter i kassan i butik. Motsvarande siffra 2012 var cirka 50 procent. Detta stödjer inte en bild av att tillgången till uttagstjänster skulle vara underdimensionerad i förhållande till allmänhetens behov.

Ett problem med statistiken är dock att den visar hur det ser ut i hela landet, men inte om det finns regionala skillnader. Bakom en väldimensionerad infrastruktur för kontantuttag för riket i dess helhet kan det dölja sig problem i till exempel vissa glesbygdsområden. Och så verkar det också vara om vi ser till andra källor. De aktörer som tillhandahåller uttagsautomater och serviceboxar upplever att det blir allt svårare att upprätthålla kontantservicen i glesbygd. I norra Sverige och Småland är utmaningen särskilt stor, men enligt Post- och telestyrelsen¹¹ är det ett växande problem som även börjar märkas av på större orter. För att få en bättre bild av de regionala skillnaderna kompletterade Riksbanken årets intervjuundersökning med ett separat urval för glesbygden. Vi återkommer till resultatet av undersökningen nedan.

⁷ Från cirka 1400 till 580 kontor. Se Tillväxtverket, Pupos betalanalys (2017).

⁸ Penningtvättslagstiftningen kan också ha bidragit till att kontantuttag och kontantsättning på bankkontor minskar.

⁹ Data hämtad från BIS Red Book.

¹⁰ Däremot upplevs tillgången till kontantservice för insättning över disk som något mindre tillfredsställande. Cirka 40 procent av de svarande upplever att kontantservicen för insättning via kassa på bank eller i handeln motsvarar deras behov.

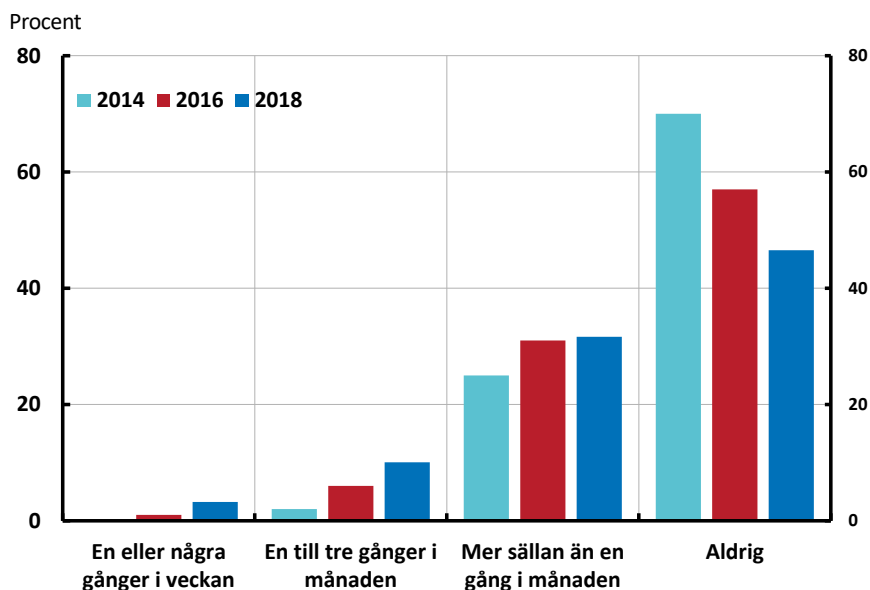
¹¹ PTS (2017).

I vilken omfattning accepteras inte kontanter som betalningsmedel?

Som förklarats ovan tyder statistiken på att tillgången till kontantuttag inte är ett problem för landet som helhet. Snarare verkar tillgången vara stabil medan efterfrågan på tjänsten minskar snabbt. Men minskar behovet av kontanter därför att folk inte längre vill använda dem eller kan det vara så att vi tar ut allt mindre kontanter därför att vi upplever att de inte längre tas emot som betalningsmedel? Är det acceptansen som är problemet?

I åtminstone de större städerna ser vi allt oftare små skyltar som säger att kontanter inte accepteras, men hur utbrett är detta egentligen? Enligt en studie beställd av Handelsrådets utredningsinstitut accepteras kontanter fortfarande av 97 procent av butikerna.¹² Denna bild får stöd av de intervjuundersökningar som Riksbanken genomför vartannat år. Sammanlagt 80 procent anger att de upplevt att kontanter inte accepteras i butik mer sällan än en gång i månaden. Det är bara några få procent som anger att det hänt en eller några gånger i veckan (se diagram 1). I glesbygden inträffar det ännu mer sällan att kontanter inte accepteras i butik. Men acceptansen har onekligen minskat.

Diagram 1. Hur ofta upplever du att butiken du ska handla i inte accepterar kontanter?

Källa: Riksbanken

Den sammantagna bilden i dagsläget är att acceptansen inte verkar vara det utbredda problem som debatten ger sken av. Däremot, om trenden som visas i diagram 1 fortsätter kommer acceptansen att bli ett problem inom några år. Handelsrådets studie stöder också den slutsatsen: Enligt den anger hälften av de svenska handlarna att de troligen inte kommer att acceptera kontanter efter 2025.¹³ Utvecklingen är inte särskilt förvånande. Kontanter är förknippade med kostnader för handlarna och i takt med att allt färre konsumenter betalar kontant blir det helt enkelt inte lönsamt att även fortsättningsvis acceptera kontanta betalningar.

¹² Se Handelsrådet (2018).

¹³ Se fotnot 12.

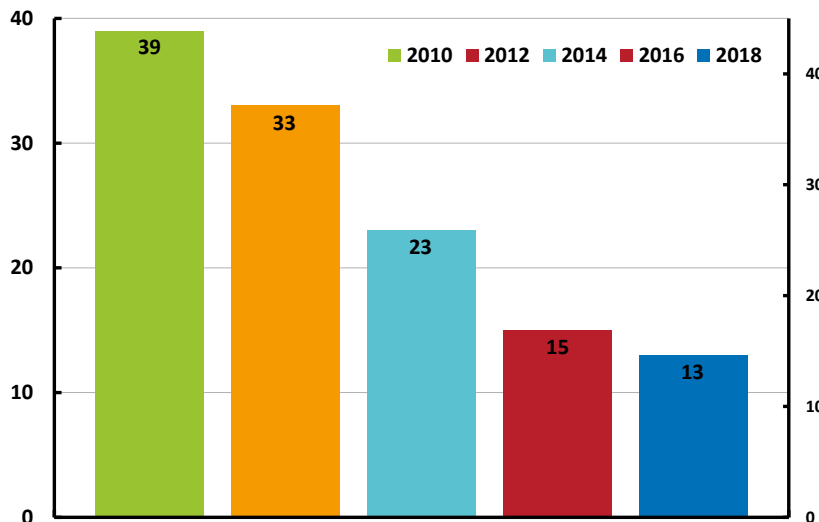
Vilka betalningsmedel vill svenska folket använda?

Statistik om hur vi i Sverige använder olika betalningsmedel är användbart för den som vill följa olika trender på betalningsmarknaden och göra jämförelser mellan Sverige och omvärlden.

Riksbankens intervjuundersökning hjälper oss att få en tydligare bild av hur efterfrågesidan ser ut, det vill säga hur svenska hushåll väljer att betala. Trenden med en snabbt minskande kontantanvändning är tydlig (se diagram 2): På åtta år har andelen svarande som betalat med kontanter vid sitt senaste köp minskat från cirka 40 procent till 13 procent. Som vi visade ovan kan inte acceptansen ha varit ett stort hinder och inte heller tillgången till kontanttjänster. Undersökningen visar också att fyra av tio svenskar inte använt kontanter som betalningsmedel under den senaste månaden. Bara två år tidigare var motsvarande siffra två av tio, vilket visar att hushållen väljer bort kontanter som betalningsmedel i allt större utsträckning och att utvecklingen går fort. Kontantanvändningen minskar även i glesbygden, om än i något långsammare takt.

Diagram 2. Andel som betalade kontant vid sitt senaste köp¹⁴

Procent

Källa: Riksbanken

Samtidigt uppger sju av tio svarande 2018 att de skulle klara sig utan kontanter så som samhället ser ut idag.¹⁵ I glesbygden skulle nära sex av tio klara sig utan kontanter. Skillnaden mellan riket i sin helhet och glesbygden är således mindre än vad man skulle ha kunnat förvänta sig.

Här kan introduktionen av mobiltjänsten Swish som möjliggör omedelbara digitala överföringar person till person och person till företag vara en bidragande orsak till att kontantanvändningen fortsätter att minska. När individer använder Swish sker betalningen omedelbart precis som vid betalningar med kontanter. Dessutom kan Swish användas för transaktioner som tidigare genomfördes med kontanter, till exempel vid insamlingar till medarbetare som går i pension. Användningen av Swish har ökat snabbt under de senaste åren. År 2014 hade två av tio använt Swish under den senaste månaden. Fyra år senare hade detta ökat till sex av tio (se diagram 3 nedan). Andelen svarande som använt Swish under den senaste månaden är numera lika stor som andelen som använt kontanter. Detta är en

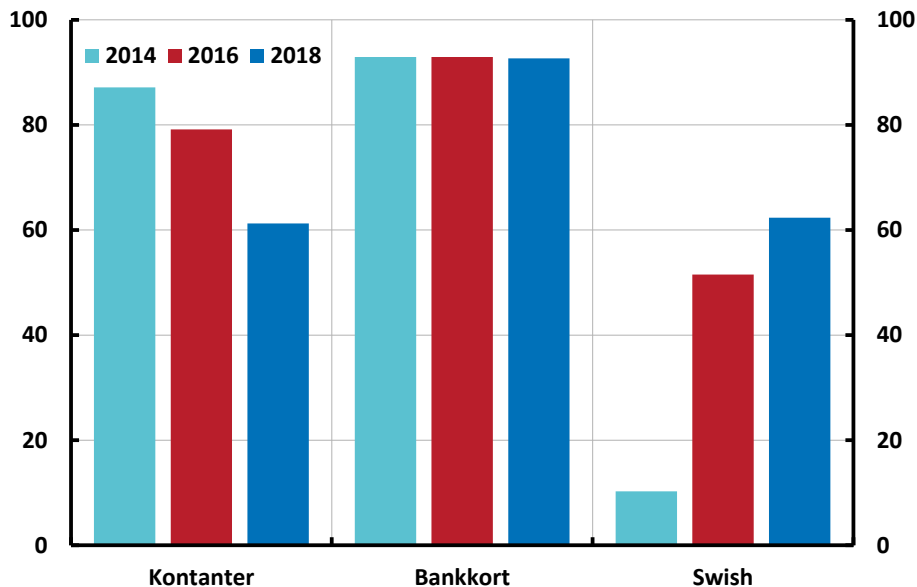
¹⁴ 2018 avser frågan köp i butik och dessförinnan senaste betalningstillfälle.

¹⁵ Sveriges riksbank (2018).

anmärkningsvärt snabb expansion för ett relativt nytt betalningsmedel. Även i mer glesbefolkade områden är användningen av Swish utbredd och ligger omkring 50 procent.

Diagram 3. Vilka betalsätt har du använt under den senaste månaden?

Procent

Källa: Riksbanken

Trots att mobiltjänsten Swish används allt oftare är bankkort fortsatt den dominerande betalningsformen för svenska hushåll. 80 procent betalade med bankkort vid sitt senaste köp och bankkort används även i hög utsträckning vid köp på mindre belopp. Kortbetalningar med bankkort föredras även i glesbygden. Däremot betalade där en något större andel med kontanter – 20 procent i jämförelse med 13 procent för riket som helhet.

Det finns demografiska skillnader i valet av betalsätt. Yngre använder kontanter i lägre utsträckning än äldre, men Swish används flitigt av alla åldersgrupper upp till 64 år. Enligt Riksbankens undersökning har 45 procent i åldersgruppen 18-24 använt kontanter under den senaste månaden, medan nästan 80 procent har använt Swish. Om vi ser till åldersgruppen 65-84 har nästan 70 procent använt kontanter under den senaste månaden och motsvarande siffra för Swish är 26 procent. Dessa demografiska skillnader i valet av betalsätt gör att kontantanvändningen kan förväntas fortsätta minska.

Varför överges kontanterna så snabbt i Sverige?

Att kontanter används allt mindre som betalningsmedel är varken ett nytt fenomen eller något som är unikt för Sverige. Trenden är långvarig och omfattar bland annat övriga nordiska länder. Detta är föga förvånande eftersom Norden länge har varit i framkanten när det gäller innovationer på betalningsmarknaden och digitaliseringen av samhället. De nordiska länderna har en relativt sett välutbildad och IT-vänlig befolkning som snabbt tar till sig teknologiska innovationer. Befolkningen uppvisar samtidigt en hög grad av tillit till myndigheter, institutioner och den privata sektorn vilket också främjar acceptansen av förändringar.¹⁶

¹⁶ Ett högteknologiskt samhälle är en förutsättning, men inte ett tillräckligt villkor för utvecklingen. Hur väl de nätverkseffekter som kännetecknar betalningssystem utnyttjas bidrar också till hur snabbt innovationer på betalningsmarknaden kan introduceras. Det finns

Några av drivkrafterna bakom denna utveckling i Sverige har vi redan varit inne på: Den fortsatta minskningen av kontantanvändningen beror delvis på Swish snabba expansion och växande popularitet. Den digitala identifieringen, BankID, som bankerna införde skapade samtidigt förutsättningar för innovationer som bland annat Swish. Andra innovationer som till exempel Izettle gör det möjligt att betala med kort vid transaktioner som tidigare enbart kunde genomföras med kontanter. Nu kan korvkiosken på hörnet eller blomförsäljaren på torget acceptera kort. Digitaliseringen av samhället medför också att våra konsumtionsmönster ändras. Handeln online växer och där är det bara digitala betalningar som gäller. Demografin gör också sitt: De generationer som vuxit upp med internet är vana att hantera en stor del av de vardagliga ärendena online, vilket bidrar till att digitaliseringen av både tjänster och betalningar växer alltmer. Ny lagstiftning har också medfört att kontanter används i mindre utsträckning. Lag (2007:592) om kassaregister, ROT och RUT har till exempel bidragit till att minska antalet kontanta transaktioner i den svarta ekonomin.¹⁷

Digitaliseringen medför problem för särskilda grupper

Även om utvecklingen i stort är positiv slår den ökade digitaliseringen hårt mot särskilda grupper. Enligt Post- och telestyrelsen (PTS) befinner sig minst en halv miljon svenskar i ett så kallat digitalt utanförskap. Eftersom den här gruppen inte har tillgång till, eller kan använda, den teknik som krävs för att utföra digitala betalningar bedöms de inte ha tillgång till grundläggande betaltjänster i tillräcklig utsträckning.¹⁸ Problemen ökar i takt med att kontantanvändningen minskar och länsstyrelserna arbetar bland annat med att försöka identifiera de människor som befinner sig i ett digitalt utanförskap för att kunna hitta lösningar för dem. Enligt länsstyrelserna behövs utbildning för att göra digitala betaltjänster mer tillgängliga och användbara för alla.¹⁹ PTS poängterar dessutom vikten av att förstärka nuvarande insatser för att utvecklingen inte ska få ännu större negativa konsekvenser för de som befinner sig i ett digitalt utanförskap. Betalningar är en del i detta, men problemen för de som står utanför det digitala samhället är förstås mycket större än så och här behöver både staten och den privata sektorn ta ett ansvar.

Slutsatser – en utveckling som är av godo, men inte problemfri

Kontanter används allt mindre som betalningsmedel. En analys av statistiken visar att med undantag för kontanttjänster som förmedlas via bankkontor, verkar tillgången till kontantuttag inte vara det som driver utvecklingen. Acceptansen av kontanter verkar i dagsläget inte heller vara ett alltför utbrett problem även om det ser ut att kunna bli det inom några år. Det verkar snarare vara efterfrågan på kontanter som minskar snabbast. Det finns dock regionala skillnader och enligt PTS blir det allt svårare att upprätthålla kontantservicen i mer glesbefolkade områden.

Allmänheten överger kontanter till förmån för olika typer av elektroniska betalningar som är bättre lämpade som betalningsmedel i ett alltmer digitaliserat samhälle. Senare års innovationer på betalningsmarknaden har ytterligare påskyndat processen. Det vi ser är helt enkelt en övergång till ett alltmer digitaliserat och effektivt betalningssystem. Det är knappast första gången i historien som vi bevittnar ett tekniskifte i vårt sätt att göra betalningar. Utvecklingen är i grunden av godo för samhället. De personer som har svårt med denna

även kulturella aspekter som spelar in. Tyskland och Japan är exempel på teknologiskt avancerade länder där kontanter fortsatt har en stark ställning.

¹⁷ För en fördjupad diskussion se t.ex. Segendorf och Wretman (2015).

¹⁸ Se PTS (2017).

¹⁹ Se Länsstyrelserna (2017).

övergång behöver dock stöd från både staten och marknaden. I ett välfungerande samhälle ska alla individer kunna sköta sina betalningar på ett tillfredsställande sätt.

Referenser

Dahlberg, Joel (2015). "Förre rikspolischefen startar kontantuppror", *Svenska Dagbladet*, 18 februari 2015, tillgänglig online:

<https://www.svd.se/forre-rikspolischefen-startar-kontantuppror> [2018-04-27].

Dagens Nyheter (2017). "Kontanter kan bli valfråga när missnöjet växer", *Dagens Nyheter*, 27 augusti 2017, tillgänglig online:

<https://www.dn.se/arkiv/ekonomi/kontanter-kan-bli-valfraga-nar-missnojet-vaxer/> [2018-04-27].

Handelsrådet (2018). *När slutar svenska handlare att acceptera kontanter?* Arvidsson, N., Hedman J. och Segendorf B., rapport nr. 1. http://handelsradet.se/wp-content/uploads/2018/01/Rapport-2018_13.pdf

Humphrey (1985). "Barter and Economic Disintegration". *Man, New Series*, Vol. 20, No. 1.

Länsstyrelserna (2017). *Bevakning av grundläggande betaltjänster 2017*, rapport nr. 13.

<http://www.lansstyrelsen.se/Dalarna/SiteCollectionDocuments/Sv/Publikationer/Rapporter-2017/Grundlaggande-betaltjanster-2017.pdf>

Post- och telestyrelsen (2017). *Grundläggande betaltjänster i en digitaliserad framtid*, rapport nr. 20.

Segendorf, Björn och Wretman, Anna-Lena (2015). "Den svenska betalningsmarknaden i förvandling", *Penning- och valutapolitik*, nr. 3, s.47-66.

Sveriges riksbank (2018). Riksbankens intervjuundersökning "Svenska folkets betalningsvanor 2018".

Tillväxtverket, Pupos betalanalys (2017).